

معرفی کتاب

تحفه المومنین

- **تألیف:** سید محمد مومن بن امیر محمد زمان حسینی دیلمی
تنکابنی مازندرانی (سید محمد مومن تنکابنی)
- **تحقیق و تصحیح:** دکتر محمد رضا شمس اردکانی، دکتر روجا رحیمی، دکتر فاطمه فرجامند
- **با مقدمه‌ی:** دکتر علی اکبر ولایتی
- **نوبت چاپ:** ۱۳۸۶
- **ناشر:** مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی تهران و موسسه نشر شهر
- **شابک:** ۹۷۸-۹۶۴-۲۶۵۷-۹۷-۱

(ج) **نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس شورای ملی** به شماره‌ی ۶۱۱۸ که شماره‌ی میکروفیلم آن ۶۱۹۵ می‌باشد. این نسخه که با خط نستعلیق نوشته شده است، ۳۷۷ برگ دارد. تاریخ نگارش آن ۱۲۵۵ هجری قمری و به قلم محمد تقی بن محمد علی رضوی- آقا بابا بن حسن الخفاف می‌باشد.

(د) **نسخه‌ی افست شده از روی چاپ سنگی ۱۲۷۷** که به همت کتابفروشی مصطفوی در چاپخانه‌ی مصطفوی صورت گرفته است.

دو ضمیمه به انتهای کتاب نیز افزوده شده است که زیبایی کتاب را دو چندان نموده است. این ضمائم عبارتند از:

(۱) دشواری‌ها که شامل معادل امروزی واژه‌ها و اصطلاحات موجود در کتاب می‌باشد.

(۲) نام امروزی مفردات که شامل معادل امروزی فارسی و نام علمی مفردات موجود در کتاب تحفه است.

کتاب تحفه المومنین دارنومه‌ی جامعی از داروهای مفرد و مرکب است و براساس نوشته‌ی مؤلف با هدف تصحیح

این کتاب متن چاپی و بازنویسی شده‌ی کتاب "تحفه المومنین" نگارش یافته توسط سید محمد تنکابنی (۱۱ هـ.ق) می‌باشد. این مهم توسط دکتر روجا رحیمی، دکتر محمد رضا شمس اردکانی و دکتر فاطمه فرجامند طی یک کار پژوهشی در مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی انجام پذیرفته است. به منظور بازنویسی و تصحیح این کتاب از چندین نسخه‌ی کتاب تحفه بهره گرفته شده است. این نسخ عبارتند از:

(الف) **نسخه‌ی کتابخانه‌ی معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه** به شماره‌ی ۷۳۵ که در سال ۱۲۴۱ هجری قمری کتابت شده است.

(ب) **نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس شورای ملی** به شماره‌ی ۶۱۱۸ که شماره‌ی میکروفیلم آن ۶۲۵۹ می‌باشد. این نسخه با خط نسخ و به قلم محمد ابراهیم بن اسماعیل نگارش شده است. تعداد برگهای این نسخه ۳۴۵ می‌باشد. تاریخ کتابت آن سده‌ی ۱۳ ذکر گردیده است.

کتاب «اختیارات بدیعی» تألیف علی بن حسین انصاری نوشته شده و به شاه سلیمان پادشاه صفویه تقدیم شده است. این کتاب به تحفه حکیم مومن و تحفه سلیمانی نیز معروف می‌باشد. تحفه المومنین از زمان نگارش در ۱۰۸۰ هجری قمری، حدود سه قرن از کتاب‌های مهم پزشکی در ایران بوده است. نسخه‌های خطی بسیار، چاپ‌های متعدد و ترجمه‌ی آن به زبان عربی و ترکی که اندکی پس از نگارش آن صورت گرفت، اهمیت آن را نشان می‌دهد. این کتاب هنوز هم نزد پیروان پزشکی سنتی اعتبار بسیاری دارد.

مؤلف بارها در این کتاب از نظریات پدرش میرمحمد زمان تنکابنی و جدش میرعطاءالله که هر دو پزشک بودند یاد کرده است. در مقدمه‌ی تحفه، مؤلف اشاره نموده است که این کتاب مشتمل بر پنج تشخیص و سه دستور است؛ ولی در تمام نسخه‌های موجود فقط دو دستور آمده و احتمالاً دستور سوم اصلاً نوشته نشده است.

از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب، کاربرد فراوان واژه‌های مترادف از زبان‌ها و گویش‌های مختلف است: مترادف‌های یونانی، سریانی، رومی، عبرانی، فارسی و عربی (در مجموع از پانزده گویش عربی واژه‌هایی ذکر کرده است). همچنین واژه‌هایی از زبان‌های حامی چون بربری، حبشی و قبطی آورده است. حکیم مؤمن علاوه بر به کارگیری فارسی معیار زمان خود، از واژه‌های گویش‌های مختلف فارسی نیز بسیار استفاده نموده است. از جمله واژه‌های رایج در اصفهان، تنکابن، دیلم، مازندران، طبرستان، شیراز، گیلان، دارالمرز، لرستان، ماوراءالنهر، جرجان و قزوین و گویش‌های پهلوی، تبریزی، کرمانی و زابلی.

شرح حال مؤلف کتاب

مؤلف کتاب، دانشمند حکیم سید محمد مؤمن بن امیر محمد زمان حسینی دیلمی تنکابنی مازندرانی از اطباء بزرگ شیعه مذهب است. اصل خانوادگی او از شهر دیلمان واقع در لاهیجان می‌باشد. خاندان و اجدادش از آن سرزمین به سمت اصفهان حرکت کرده و چون شهر اصفهان پایتخت پادشاهان صفوی بوده، در آنجا سکونت اختیار کردند. به نوشته‌ی خود مؤلف در دیباچه‌ی کتاب، اجدادش در دربار پادشاهان صفوی طبیب مخصوص بوده‌اند و از اینجا معلوم می‌شود او در شهر اصفهان

متولد شده است. حکیم مومن علم طب را نزد پدر و سایر افراد خاندانش که همه از پزشکان بوده‌اند، تحصیل کرد و چنان در علم طب تجربه پیدا کرد که از اطباء حاذق و کاردان و پزشکان بصیر و دانای عصرش محسوب شد و بر همکاران خود تفوق پیدا کرد. مرحوم محمد مومن تنکابنی علاوه بر علم طب در علم کلام هم تبحر داشته است. وی پزشک مخصوص شاه سلیمان صفوی بوده است. پدرش علاوه بر اینکه از اطباء خوب بود، صاحب تالیف هم بوده و نوشته‌های او را فرزندش جمع‌آوری نموده است. جد حکیم مومن در دربار صفویه پزشک مقرب بوده است. فرزندان او هم به پیروی از اجداد خود، علم طب موروثی خاندان خود را همچنان حفظ کرده‌اند و با بررسی کتب تراجم و تاریخ می‌توان آن‌ها را جستجو نمود.

یکی از نوه‌های دختری او مرحوم میرزا احمد طیب تنکابنی است. یک شاخه از نسل مؤلف از سادات ساکنین نجف‌آباد هستند. یکی از فرزندان او از بزرگان علما و مجتهدین و مراجع تقلید بوده و او مرحوم آیت ... آقای حاج میر سید علی نجف‌آبادی است که از علمای بزرگ فقه و اصول بوده و در کلام و حکمت و فلسفه هم ید طولایی داشته است. در مورد سال وفات و مدفن حکیم مومن باید گفت سال وفات و مدفن این مرد بزرگ هنوز بدست نیامده، زیرا هیچ یک از مورخین ثبت نکرده‌اند.

منابع کتاب

حکیم مؤمن برای نگارش این کتاب براساس مقدمه چاپ‌های سنگی آن از ۲۴ کتاب و رساله استفاده نموده، اما در مقدمه‌ی یکی از چاپ‌های سنگی آن بیش از ۶۰ منبع ذکر شده است. مؤلف در متن کتاب جز نقل قول‌هایی که از منابع نامشخص آورده، بارها از حدود هشتاد مؤلف یا کتاب نام برده است. برخی منابع که در تألیف این کتاب مورد استفاده قرار گرفته‌اند، عبارتند از:

- اختیارات بدیعی: کتابی است در طب فارسی تألیف علی بن حسین الانصاری معروف به حاجی زین العطار که به «اختیارات البدیعی فی الادویه المفردة و المركبه» معروف می‌باشد.
- ما لایسع الطیب جهله یا ما لایسع الطیب جهله یوسف: این کتاب تألیف ابن اسماعیل خوئی شافعی معروف به «ابن

۲. ابن هبل ابوالعباس بن ابی الحسن طبیب (او پسر ابن هبل طبیب بغدادی بوده و بیشتر در بلاد روم زندگی می نموده و در همان سرزمین فوت کرده است، ولی در موصل مدفون است). مقصود صاحب تحفه ابن هبل پدر است که صاحب کشف الظنون تحت عنوان «المختار فی الطب» و «مختارات ابن هبل» از این کتاب یاد کرده است.

- حاوی کبیر و صغیر: کتاب «حاوی» به لفظ ساده و بدون هیچ کبیر و صغیر تالیف محمد بن زکریای رازی پزشک نامی ایران است که نام دیگر آن «الجامع الحاضر لصنائه الطب» می باشد. چنین معروف است که این کتاب پس از مرگ رازی از روی یادداشت های وی به امر ابن عمید و کوشش خواهر رازی مدون گردیده است. به نظر بعضی از محققین از جمله دکتر محمود نجم آبادی چنین به نظر می رسد که رازی یادداشت های حاوی را تهیه کرده و می خواسته است آن را به صورت کتابی مدون نماید که عمرش کفاف نداده، چرا که رازی در بعضی از آثار خود به حاوی اشاره می نماید. این کتاب در حقیقت دائره المعارفی است که رازی از روی یادداشت های روزانه ی خود در مطب و بیمارستان تهیه نموده و یکی از شاهکارهای بزرگ طبّی تمدن اسلامی می باشد.
- شفاء الاسقام: شفاء الاسقام و دواء الآلام تالیف خضر بن علی بن الخطاب معروف به حاجی پاشا می باشد که شامل ۴ مقاله است: مقاله ی اول: در جزئیات علم طب. مقاله ی دوم: اغذیه و اشربه. مقاله ی سوم: امراض مخصوصه اعضا از سر تا قدم. مقاله ی چهارم: امراض عمومی اعضا.
- معالجات ایلاقی: ایلاقی شرف الدین (یا شرف الزمان) ابو عبدالله محمد بن یوسف مشهور به ایلاقی از اطباء سال پنجم و از شاگردان شیخ رئیس ابوعلی سینا و استاد ابن سهلان در طب است. کتاب ایلاقی به نام های «طب ایلاقی» یا «فصول ایلاقی» در فهرست ها دیده می شود و از کتب معتبر در طب بوده است.
- کناش فاخر: این کتاب از آثار ابوبکر محمد بن زکریای

الکبیر» است که مختصری از مفردات ابن بیطار می باشد و مؤلف نام آن را جامع گذارده است و شامل دو کتاب و یا دو قسمت است، اولی در ادویه مفرده و اغذیه و دومی در مرکب و بر هر دو کتاب مقدمه ای مربوط به قوانین و احکامی که شناسایی آنها لازم است، می باشد.

- جامع المفردات الادویه و الاغذیه یا جامع القوى الادویه و الاغذیه یا مفردات ابن بیطار: این کتاب تالیف ضیاء الدین عبدالله ابن احمد مالقی اندلسی (از اهل مالقه اسپانیا) معروف به ابن بیطار می باشد.
- تذکره شیخ داود انطاکی: این کتاب تالیف شیخ داود بن عمر انطاکی، طبیب متوفی در مکه است و به بصیر یعنی بینا ملقب بوده است. کتاب وی به نام تذکره انطاکی یا تذکره داود انطاکی یا تذکره اولی الالباب معروف می باشد و شامل چند باب است: باب اول: در کلیات. باب دوم: در قوانین افراد و ترکیب. باب سوم: در مفردات و مرکبات. باب چهارم: در امراض.
- جامع الادویه امین الدوله: مؤلف این کتاب امین الدوله ابن تلمیذ است یعنی موفق الملک ابوالحسن هبه الله بن ابی العلاء صاعد بن ابراهیم بن التلمیذ طبیب نصرانی که ملقب به امین الدوله و معروف به ابن تلمیذ می باشد. وی پسر خواهر معتمد الملک ابوالفرج حکیم و از اطباء سال ششم هجری قمری بوده و مدتی به خدمت طبابت خلفای عباسی اشتغال داشته است.
- قانون: کتاب معروف ابن سینا که تا قرن شانزدهم و هفدهم در اروپا بسیار مورد توجه و از کتب درسی طب بوده است.
- معالجات بقراطی: ابن ابی اصیبعه نام مؤلف را ابوالحسن احمد بن محمد الطبری می داند. این کتاب در ده مقاله است که تمام آنها در باب معالجات طبی می باشد.
- اختیارات ابن هبل: در تاریخ دو نفر به نام ابن هبل معروفند: ۱. ابن هبل طبیب بغدادی (طبق گفته ی صاحب کشف الظنون از اهل تبریز بوده که در اواخر عمر نابینا گردیده است و در ۹۵ سالگی در موصل در سال ۶۱۹ هجری قمری فوت نموده).

رازی است.

انواع چاپ‌های کتاب

این کتاب از تاریخی که تالیف شده، دست به دست گشته و نسخه‌های زیاد خطی از آن‌ها در کتابخانه‌های دنیا موجود است و چنانچه از جلد اول فهرست کتاب‌های چاپی فارسی تالیف آقای خان بابا مشار بر می‌آید، تاکنون بیست و دو مرتبه به چاپ‌های مختلف سنگی و افست و با قطع‌های مختلف رحلی و رقعی در سال‌های ۱۲۷۴، ۱۲۷۷، ۱۲۸۲، ۱۲۸۴، ۱۲۹۰، ۱۳۱۲ هجری و در اصفهان در سال ۱۲۷۴ قمری و در خارج از ایران نیز مکرراً چاپ شده است. از تحفه نسخه‌های خطی متعدد بیشتر در شبه قاره‌ی هند باقی مانده است. تعدادی نسخه‌ی خطی از متن کامل یا منتخب این اثر نیز در ازبکستان موجود است. یکی از نسخه‌های خطی این کتاب به کنگره‌ی آمریکا اهدا شده است که به سبب وجود مینیاتورهای مذهب و تذهیب حاشیه‌ی صفحات آن از اهمیت خاصی برخوردار است. کتاب تحفه بارها چاپ سنگی شده است. در تهران دو مرتبه از روی چاپ سنگی رحلی افست شده است که دکتر محمود نجم آبادی بر چاپ افست مورخ ۱۲۷۷ آن، مقدمه مفصلی نوشته که به همراه متن اصلی در سال ۱۳۷۸ در تهران به چاپ رسیده است. یک نسخه‌ی تایپ شده از این کتاب مربوط به سال ۱۳۷۶ انتشارات کتابفروشی محمودی موجود است که اشتباهات فراوانی به آن راه یافته است. یک نسخه ترجمه‌ی کتاب تحفه به زبان عربی تحت عنوان «مفردات معرّبه» موجود می‌باشد. مترجم این اثر مصطفی درس عم یوسف‌زاده مشهور به شیروانی است و ترجمه را در سال ۱۱۳۱ هجری شمسی به پایان رسانیده است.

برای محققین و مصححین این اثر گرانسنگ طب سنتی ایران و این یادگار فرهنگی و ملی که گوشه‌ای از هویت و عظمت طب سنتی ایران را به نحو احسن به ملت ایران و جهان اسلام یادآوری و معرفی نموده‌اند و مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی که به شایستگی موجبات انجام این مهم را فراهم و به زیبایی این اثر را چاپ و نشر نموده است آرزوی توفیقات علمی بیشتری را می‌نمایم.

گروه طب اسلامی و طب سنتی

فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

- ساهر: ساهر نامش یوسف و معروف به یوسف القس می‌باشد. طیب دانشمند بوده و به علت آنکه مبتلا به غده‌ی سرطان در جلوی سرش بوده که مانع خواب وی می‌شد، به ساهر یعنی بیدار مشهور گردیده و از اطباء دوران مکتفی خلیفه‌ی عباسی بوده است. از آثار وی کناشی است که شامل دو قسمت است: قسمت اول شامل ۲۰ باب بوده و مربوط به اعضاء بدن از سر تا قدم و قسمت دوم ۶ باب است و مربوط به غیر ترتیب اعضاء می‌باشد.
- بختیشوع: در تاریخ طب نام و کلمه‌ی «بختیشوع» به یک نفر طیب متعلق نیست، بلکه به عده‌ای طیب اطلاق می‌گردد. که در رونق مکتب جندی شاپور سهمی به سزا داشته‌اند.
- متقدالنجوم جالینوس: مؤلف این کتاب جالینوس می‌باشد که از اطباء بزرگ یونانی است که مدت‌ها پس از بقراط ظهور نمود و دنباله‌ی کارهای وی را گرفت. صاحب نظر و تتبع بسیار عالی در طب می‌باشد و در علم طب تحقیقات و اختراعات و اکتشافات زیادی دارد.
- کامل الصناعه: این کتاب تالیف ابوالحسن علی بن عباس مجوسی اهوازی ارجانی است که از اطباء نامدار ایرانی و یکی از بزرگترین اطباء تمدن اسلامی است.
- منقولات حنین بن اسحاق: حنین بن اسحاق از مترجمین بزرگ اسلامی از نوادر روزگار و مشاهیر و حکمای بزرگ دوران تمدن اسلامی است که به مترجم معروف می‌باشد. وی رئیس دارالترجمه‌ی مامون بوده و می‌گویند ۹۰ نفر در دارالترجمه‌اش به کار ترجمه مشغول بوده‌اند و با خواهرزاده‌اش حبیش بن الاعسم در کار ترجمه‌ی کتب یونانی به عربی بسیار جاهد و کوشا بوده است.
- حکیم مؤمن به رغم استفاده‌ی گسترده از منابع، از مهم‌ترین کتب پزشکی و مفردات و مرکبات به فارسی فقط از اختیارات بدیعی بهره برده و به ذخیره‌ی خوارزمشاهی اسماعیل جرجانی یا خلاصه التجارب بهاءالدوله رازی که به زمان حیات وی بسیار نزدیک و از کتاب‌های مهم و معروف آن زمان بوده است اشاره ای نکرده و حتی تصریح نموده است که تا سال نگارش تحفه، کتاب مبسوطی به زبان فارسی به نظر وی نرسیده است.